

FOR THE LOCATION OF PITTEYARIGA
FÜR DEN STANDORT VON PITTEYARIGA
ფითიარიგას ადგილმდებარეობისათვის

Nino Charekishvili

Professor, Georgian Institute of Public Affairs (GIPA)

Gorgasali street #101, Tbilisi, Georgia

ORCID: 0000-0002-9568-2926

n.charekishvili@gipa.ge

Abstract: Pitteyariga should have been also an important geographic point for Hittites. Unfortunately there are so few materials about Pitteyariga. It is mentioned in contracts and religious texts. Pitteyariga appears in Treaty „Mida of Paḫḫuwa“ (Arnuwanda I) and „Treaty of Šuppiluliuma I with Šattiwaza of Mitanni“, „Treaty of Šattiwaza of Mitanni with Šuppiluliuma I (Šuppiluliuma I); It is mentioned in religious texts connected to the names of Šuppiluliuma I, Muršili II, Ḫattušili III, Šuppiluliuma II. And also in the text „Prayer of Arnuwanda I and Ašmunikkal to the Sun-goddess of Arinna“; in ritual text of „Fragments of the AN.DAḪ.ŠUM^{SAR} festival“; in ritual text „Festival for Ištar of Šamuḫa“. In these texts Pitteyariga is mentioned only as ordinary geographic point.

Pitteyariga should have been navy city while texts indicate on its port function. From the pray text of Hittite king Arnuwanda and queen Ašmunikkal we learn, that Kaškians conquered some settled points in the east and among them was Pitteyariga. Because of constant military actions between Hittites and Kaškians Hittites could have at least a little influence over Pitteyariga. Although written sources say nothing from this point of view. Unfortunately there are only few materials about Pitteyariga, but on the basis of existed sources we can approximately define location of Pitteyariga, from this standpoint attention shall be paid to Halys river, the Hittite Marasantia (today Kizilirmak) which flows above Sivas on open lowland, despite of the fact that it is not a wide river, those times it could be used by small boats. I think that Pitteyariga, and Arziya and Šamuḫa were supposedly located right on Halys river (in the north-east of Sivas lowland. More exactly, we shall place Pitteyariga in the upper point of Halisi river, then comparatively below we shall place Šamuḫa, and Arziya supposedly shall be placed between Šamuḫa and Pitteyariga, this is nowadays part of Kizilirmak river which is located between Sivas and Zara. So Pitteyariga, as well as Šamuḫa, should have been port city of „upper Land“ and it would be important for Hittites to obtain control over it.

Keywords: Assyriology, Hittites, Pitteyariga (Pittiyarik), Šamuḫa, Upper Land, Mittani, Arnuwanda, Šuppiluliuma, Muršilli, Ḫattušili.

Abstrakt: Pitteyariga muss ein wichtiger geografischer Punkt für die Hethiter gewesen sein. Leider gibt es nur sehr wenige Materialien über Pitteyariga. Pitteyariga wird in Verträgen und religiösen Texten erwähnt. Es ist auch im „Mida von Paḫḫuwa“ (Arnuwanda I) und „Vertrag Šuppiluliumas I. mit Šattiwaza von Mitanni“, „Vertrag Šattiwazas von Mitanni mit Šuppiluliuma I“ (Šuppiluliuma I) enthalten; Es wird in religiösen Texten im Zusammenhang mit dem Namen

Šuppiluliuma I, Muršilli II, Ḫattušili III, Šuppiluliuma II erwähnt. Auch im Text des „Gebet Arnuwandas I. und Ašmunikkals an die Sonnengöttin von Arinna“; Im rituellen Text „Fragmente des AN.DAḪ.ŠUM^{SAR}-Festes“; „Fest für Ištar von Šamuḫa“. In diesen Texten wird Pitteyariga nur als gewöhnlicher geografischer Punkt bezeichnet.

Pitteyariga sollte eine Stadt der Boote sein, da die Texte das Hafenziel angeben. Aus dem Text des Gebets von König Arnuwanda und Königin Ašmunikkal erfahren wir, dass die Kaškäer mehrere Siedlungen im Osten überfielen, darunter Pitteyariga. Aufgrund der ständigen Kämpfe zwischen den Hethitern und den Kaškäer kann sich der Einfluss der Hethiter zumindest für kurze Zeit auf die Pitteyariga ausgeweitet haben. Schriftliche Quellen in dieser Hinsicht sagen uns jedoch noch nichts. Leider sind die Materialien zu Pitteyariga sehr knapp, aber anhand der verfügbaren Quellen können wir den Standort von Pitteyariga zumindest grob bestimmen. Bemerkenswert in dieser Hinsicht ist der Halys-Fluss, der hethitische Marasantia (heute Kizilirmak), der im offenen Tiefland über den Sivas fließt. Obwohl es sich nicht um einen breiten Fluss handelt, wurden zu dieser Zeit möglicherweise kleine Boote zur Segeln verwendet. Ich denke, Pitteyariga und damit Arziya und Šamuḫa befanden sich wahrscheinlich direkt am Fluss Halys (nordöstlich der Sivas-Ebene). Genauer gesagt müssen wir Pitteyariga an der Spitze des Halys-Flusses platzieren, dann relativ tief unterhalb Šamuḫa, während Arziya wahrscheinlich zwischen Šamuḫa und Pitteyariga liegt, d. h. dies ist der Teil des heutigen Kizilirmak-Flusses, der zwischen Sivas und Zara liegt. So musste Pitteyariga, wie Šamuḫa, eine Hafenstadt im „Oberes Landes“ sein, und es wäre wichtig für die Hethiter, die Kontrolle darüber zu erlangen.

Schlüsselwörter: Assyriology, Hethiter, Pitteyariga (Pittiyarik), Šamuḫa, Obere Land, Mittani, Arnuwanda, Šuppiluliuma, Muršilli, Ḫattušili.

ნინო ჩარეკიშვილი

საქართველოს საზოგადოებრივ საქმეთა ინსტიტუტი (GIPA) პროფესორი,
დოქტორი, მის.: გორგასალის ქუჩა #101, თბილისი, საქართველო

ORCID: 0000-0002-9568-2926

n.charekishvili@gipa.ge

აბსტრაქტი: ხეთებისთვის ფითიარია მნიშვნელოვანი გეოგრაფიული პუნქტი უნდა ყოფილიყო. სამწუხაროდ მასალები ფითიარიაგან დაკავშირებით ძალიან მწირია. ფითიარია იხსენიება ხელშეკრულებებში და რელიგიურ ტექსტებში. ის გვხვდება „ფახუვას ხელშეკრულებაში“ (არნუვანდა I) და „სუფილულიუმა-შათივაზას“ ხელშეკრულებაშიც (სუფილულიუმა I); ის მოიხსენიება რელიგიურ ტექსტებში, რომელიც სუფილულიუმა I-ის, მურსილი II-ის, ხათუსილი III-ის, სუფილულიუმა II-ის, სახელს უკავშირდება. ასევე ხეთი მეფის არნუვანდასა და დედოფალ ამმუნიალის ლოცვის ტექსტში; ანთახუმის დღესასწაულის სარიტუალო ტექსტში; სამუხას იშთარის სადღესასწაულო სარიტუალო

ტექსტში. ამ ტექსტებში ფითიარია მოხსენიებულია მხოლოდ, როგორც რიგითი გეოგრაფიული პუნქტი.

ფითიარია სანაოსნო ქალაქი უნდა ყოფილიყო, ვინაიდან ტექსტები მიანიშნებენ მის საპორტო დანიშნულებაზე. ხეთი მეფის არნუვანდასა და დედოფალ აშმუნიქალის ლოცვის ტექსტიდან ვგებულობთ, რომ ქასქებმა დაარბიეს რამდენიმე დასახლებული პუნქტი აღმოსავლეთით და მათ შორის ფითიარიაც. ხეთებსა და ქასქებს შორის მუდმივი საბრძოლო მოქმედებებიდან გამომდინარე, შეიძლება მცირე ხნით მაინც ხეთების გავლენა გავრცელებულიყო ფითიარიაზეც. თუმცა ამ კუთხით წერილობითი წყაროები ჯერჯერობით არაფერს გვეუბნება. მიუხედავად იმისა, რომ მასალები ფითიარიასთან დაკავშირებით ძალიან მწირია, არსებული წყაროების საფუძველზე შეგვიძლია დაახლოებით მაინც განვსაზღვროთ მისი ადგილმდებარეობა. საყურადღებოა ამ მხრივ მდ. ჰალისი, ხეთების მარასანთია (დღ. ყიზილირმაკი), რომელიც სივასის ზემოთ მიედინება ღია დაბლობზე, მიუხედავად იმისა, რომ ის არაა ფართო მდინარე, შესაძლოა იმ დროს პატარა ნაგებობებს სანაოსნოდ გამოეყენებინათ. ვფიქრობ, ფითიარია და მასთან ერთად არცაა და სამუხაც მდებარეობდა სავარაუდოდ სწორედ მდ. ჰალისზე (სივასის დაბლობის ჩრდილო-აღმოსავლეთით). უფრო ზუსტად, ფითიარია უნდა მოვითავსოთ, მდ. ჰალისის ზედა წერტილში, შემდეგ შედარებით ქვემოთ სამუხა, ხოლო არცაა კი სავარაუდოდ მოსათავსებელია სამუხასა და ფითიარიას შორის, ანუ ესაა დღევანდელი მდ. ყიზილირმაკის ის ნაწილი, რომელიც მდებარეობს სივასსა და ზარას შორის. ასე რომ ფითიარიაც, ისევე როგორც სამუხა ზემო ქვეყნის საპორტო ქალაქი უნდა ყოფილიყო და ხეთებისთვის მასზე კონტროლის მოპოვება მნიშვნელოვანი იქნებოდა.

საძიებო სიტყვები: ასირიოლოგია, ხეთები, ფითიარია, სამუხა, ზემო ქვეყანა, მითანი, თუთხალია, არნუვანდა, სუფილულიუმა.

შესავალი: ანატოლიაში, თანამედროვე თურქეთის აზიურ ნაწილში ათასწლეულების მანძილზე ხდებოდა სხვადასხვა ტომთა თუ ხალხთა შერევა-შეჯვარდინება. ძვ.წ. III-I ათასწლეულებში აქ არაერთი დიდი თუ მცირე სახელმწიფო წარმოიშვა. ამ ტერიტორიაზე პოლიტიკურად, ეკონომიკურად და კულტურულად უძველესი დროიდან დაწინაურდა ანატოლიის ცენტრალური ნაწილი, სადაც ჩამოყალიბდა ხეთების სახელმწიფო, ანუ ხათი, რომელიც ძვ.წ. II ათასწლეულში არსებობდა, ძვ.წ. XIII ს.-ში კი „ზღვის ხალხების“ შემოსევის შედეგად დაეცა.

ხეთები მათი არსებობის მანძილზე მუდმივად ცდილობდნენ ეკონტროლებინათ მეზობელი რეგიონები. მათ ინტერესებში შედიოდა აღმოსავლეთ პერიფერიაც. ხეთების სამეფოს აღმოსავლეთ პერიფერია ჩრდილოეთიდან-სამხრეთისაკენ საკმაოდ დიდ ტერიტორიაზე იყო გადაჭიმული – მდ. ევფრატის ზემო დინებიდან შუა დინების ჩათვლით. სწორედ ეს მდინარე წარმოადგენდა ხეთების აღმოსავლეთ საზღვარს. ზემო ევფრატი სამხრეთ კავკასიასა და წინა აზიას შორის კავშირების დასამყარებლად მოხერხებულ გზას წარმოადგენდა. მდ. ევფრატის დასავლეთით არსებულ უმეტეს ოლქებზე ვრცელდებოდა ხეთების პოლიტიკური გავლენა, ხოლო აღმოსავლეთით არსებული ქვეყნები ხეთებს თავიანთ მტრებად მიაჩნდათ. ხეთების დაინტერესება შესაძლოა განპირობებული იყო იმით, რომ

აღმოსავლეთ პერიფერია მდიდარი იყო სხვადასხვა რესურსებით: ხე-ტყით, სპილენძის, რკინის, ვერცხლის საბადოებით.

აღმოსავლეთ პერიფერიაზე არსებულ პოლიტიკურ ერთეულებს შორის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი გეოგრაფიული პუნქტი უნდა ყოფილიყო ფითიარია, რომელსაც ქვემოთ შევხებით, განვიხილავთ წერილობით წყაროებს, სადაც ის არის მოხსენიებული, ვნახავთ რა მნიშვნელობა ჰქონდა ხეთებისთვის და ვეცდებით მისი ადგილმდებარეობა განვსაზღვროთ.

მეთოდები: კვლევა ძირითადად ეფუძნება ისტორიულ და პოლიტიკურ მეცნიერებებში აპრობირებულ კვლევის მეთოდებს: აღწერა, შედარებითი - ისტორიული მეთოდი, მიზეზობრივ-შედარებითი ანალიზი, ემპირიული მასალის კრიტიკული გააზრება და განზოგადება.

შედეგები:

წერილობითი წყაროების ანალიზის საფუძველზე:

- ფითიარია დაკავშირებულია ნაოსნობასთან, ანუ იგი, ისევე როგორც სამუხა ზემო ქვეყნის მნიშვნელოვანი საპორტო ქალაქი უნდა ყოფილიყო.
- დაახლოებითაა განსაზღვრული ფითიარიას ადგილმდებარეობა. კერძოდ, ჩვენი ვარაუდით იგი უნდა მოვითავსოთ მდ. ჰალისის ზედა წერტილში.

მსჯელობა:

ფითიარია ტექსტებში. ხეთებისთვის ფითიარია მნიშვნელოვანი გეოგრაფიული პუნქტი უნდა ყოფილიყო. იგი სავარაუდოდ სანაოსნო ქალაქი იყო, ვინაიდან ტექსტები მიაწინებენ მის საპორტო დანიშნულებაზე. საერთოდ წერილობითი წყაროები ფითიარიასთან დაკავშირებით სამწუხაროდ ძალიან მწირია. იგი იხსენიება ხელშეკრულებებში და რელიგიურ ტექსტებში. ფითიარია გვხვდება „ფახუვას ხელშეკრულებაში“ (CTH 146) (არნუვანდა I) და „სუფილულიუმა-შათივაზას“ ხელშეკრულებაშიც (CTH 51,52) (სუფულულიუმა I); ის ასევე ნახსენებია რელიგიურ ტექსტებშიც, რომელიც სუფილულიუმა I-ის (KBo 1.1; KBo 1.4; KBo 5.3; KUB 26.39), მურსილი II-ის (KUB 19. 50; KBo 22.39), ხათუსილი III-ის (KBo 6.28), სუფილულიუმა II-ის (ABoT 56.) სახელს უკავშირდება. ასევე ხეთი მეფის არნუვანდასა და დედოფალ აშმუნქალის ლოცვის ტექსტში (CTH 375: (KUB 17.21, KUB 31.124+KUB 48.28+Bo 8617, ასლი: KUB 23.17+KUB 31.72 +KUB 48.108); ანთახუმის დღესასწაულის სარიტუალო ტექსტში (CTH 625. KBo 4.13); სამუხას იმთარის სადღესასწაულო სარიტუალო ტექსტში (CTH 712). ამ ტექსტებში ფითიარია მოხსენიებულია მხოლოდ, როგორც რიგითი გეოგრაფიული პუნქტი.

ფითიარია ტექსტებში შემდეგი ფორმებით გვხვდება:

URU *Pi-it-ti-ja-ri-ik* (KBo 1.2 Rs. 19');

URU *Pit-te-ja-ri-ga* (KUB 23.72 + 40.10 Rs. 37; KUB 23.82 Vs. 1; KUB 31.79, 4', 9', 19');

URU *Pit-ti-ja-ri-ga* (KBo 3.6 + II 5; KUB 1.6 + II 13'; KUB 22.77a Vs. 4; KUB 271 I 55; ABoT 56 II 6);

URU *Pit-te-ja-r]i-ga* (KUB XLVII 64 II 25);

URU *Pit-ti-ja-ri-qa* (KBo 4.13 I 36'; KUB 40.52 IV 8');

URU *Pit-te-ja-ri-ik* (KBo 1.1 Rs. 41' (akk); KBo 5.3 I 45);

URU *Pit-ti-ja-ri-ik* (KBo 1.4 IV 15'; KBo 6.28 + Rs. 32');

URU *Pit-t[e-* (KUB 26.39 I 8');

URU *Pit-t[i-* (KBo 21.26 Vs. 8');

-ri-ga (KUB 19.50 + IV 2');
-ja-ri-ka (KUB 6.46 II 43);
-ri-ig-ga (KBo 22.39 III 12');
 ფითიარია ნახსენებია „ფახუვას ხელშეკრულებაში“ (CTH 146). ხელშეკრულება შეიცავს უხუცესთა კრებულისადმი (საბჭოსადმი) მიმართულ სიტყვას, რომელიც შეკრებილი იყო ხათუსას, ისუვას, სუხმას, ფახუვას, ხურისა და მალდიას, ფითიარიას და დუკამას ქალაქებიდან. ეს მიღება გამოწვეული იყო ამ მიდამოებში არეულობით, რომლის მიზეზიც იყო მითა (როგორც ჩანს, იგი ქვეყნის მმართველი, თავადი, ან წარჩინებული უნდა ყოფილიყო), რომელმაც ხეთებთან დადებული სამოკავშირეო ხელშეკრულება დაარღვია.

ასევე უნდა აღინიშნოს ერთი დოკუმენტი, ესაა ხეთი მეფის არნუვანდასა და დედოფალ აშმუნიქალის ლოცვის ტექსტი, რომელიც ქასქებთან დაკავშირებითაა შედგენილი. ტექსტში ჩამოთვლილია პუნქტები, რომლებსაც ხშირად ესხმოდნენ ქასქები თავს და მდიდარი ნადავლით დატვირთული უკან ბრუნდებოდნენ. ეს რაიონები არის ხეთებისა და ქასქების სასაზღვრო რაიონები. ქასქების ტერიტორია აღმოსავლეთით, თანამედროვე ერზინჯანამდე გრძელდებოდა. სწორედ აქაა საძებნი ქასქების ერთ-ერთი ცნობილი გაერთიანება – თიფიას ქვეყანა, რომელიც „ზემო ქვეყანასთანაა“ დაკავშირებული. ქასქები შავ ზღვისპირეთშიც ლაშქრობენ. მათ ასევე ხეთური წყაროების მიხედვით დაარბიეს რამდენიმე დასახლებული პუნქტი აღმოსავლეთით და მათ შორის ფითიარიაც. ხეთების ინტერესში უნდა შესულიყო სასაზღვრო რაიონების და იქ არსებული ცალკეული პოლიტიკური ერთეულების დამორჩილება თუ არა გაკონტროლება მაინც და შესაძლოა ხეთების გავლენა გავრცელებულიყო ფითიარიაზეც.

წერილობითი წყაროების საფუძველზე ფითიარიას ადგილმდებარეობასთან დაკავშირებით შევეცდებით წარმოვადგინოთ ჩვენი მოსაზრება. ერთი რამ ცხადია, რომ ფითიარია სანაოსნო გზით დაკავშირებულია სამუხასთან.

წერილობითი წყაროების საფუძველზე ფითიარიას ადგილმდებარეობასთან დაკავშირებით შევეცდებით წარმოვადგინოთ ჩვენი მოსაზრება. ერთი რამ ცხადია, რომ ფითიარია სანაოსნო გზით დაკავშირებულია სამუხასთან.

ზემო ქვეყანა. სანამ უშუალოდ ფითიარიაზე გადავიდოდეთ, მანამდე მიზანშეწონილად მიგვაჩნია, ვთქვათ ცოტა რამ „ზემო ქვეყნის“¹ შესახებ, რომლის საკულტო ცენტრი უნდა ყოფილიყო ქ. სამუხა. ეს უკანასკნელი კი დაკავშირებულია ფითიარიასთან.

უკიდურეს აღმოსავლეთში, ქასქებით დასახლებულ ტერიტორიას ესაზღვრებოდა „ზემო ქვეყნის“ სახელით ცნობილი ხეთების პროვინცია. ეს სახელი დასტურდება ძირითადად ისტორიულ ტექსტებში (არნუვანდა I, სუფილულიუმა I, მურსილი II, ხათუსილი III, თუთხალია IV), ადმინისტრაციულ ტექსტებსა და რიტუალებში. ხეთურ წყაროებში „ზემო ქვეყანა“,² ხეთურად *šarazzi utne*, ძირითადად აღნიშნულია შუმეროგრამებითა და აქადოგრამებით: KUR AN.TA, KUR^(URU)UGU, KUR^(URU)UGU-TI(M), KUR ELĪTI, KUR^(URU)ILĪTI.

ზემო და ქვემო ქვეყნის კონცეფცია, სავარაუდოდ, მესოპოტამიიდან მომდინარეობს. ხეთებისთვის ორიენტირი უნდა ყოფილიყო ქალაქი ხათუსა (Gurney, 2003:119-120). „ზემო ქვეყანას“ ესაზღვრებოდა ისთითინა, აცი და თიფია. იუნალი „ზემო ქვეყანას“ ათავსებს ხეთების სამეფოს ჩრდილოეთით, ან ჩრდილო-აღმოსავლეთით (Ünal, 1974: 224f.). KBo 6.28 მიხედვით, „ზემო ქვეყანა“ ჩრდილოეთით ქასქების მიწებს ესაზღვრებოდა, ხოლო ჩრდილო-

¹ ეს სახელწოდება აღნიშნავდა პონტოს მთებში, ხეთების სამეფოს ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე ტერიტორიას, დაახლ. თანამედროვე თოქათიდან და სივასის მიდამოებიდან ერზინჯანამდე.

² CTH 186; CTH 188: KUB 31.79; CTH 40: KUB 19.1 I 6'-11'; CTH 61; CTH 81; CTH 85; CTH 86: KUB 21.17 da dublikati; CTH 88: KBo 6.28; CTH 192: KUB 19.23; CTH 242: KBo 16.83+; CTH 291.III: KBo 6.4 I. Rd. 3; CTH 386.1: KUB 36.90 Rs. 29'-47'; CTH 682.1.A: KUB 2.1 VI; CTH 682.2.A: KBo 11.40 VI;

აღმოსავლეთით აცის (Godawa-Chrzanowska, 2020:71), სამხრეთ საზღვრთან დაკავშირებით იუნალი ეხება გიორგაძეს (გიორგაძე, 1961), რომელიც გვთავაზობს ხაზს დელიქტაშისა (Deliktas) და დივრიგის (Divriği) თანამედროვე სოფლებს შორის. გიორგაძე თვლის, რომ „ზემო ქვეყნის“ ჩრდილოეთის საზღვარი თოკათისა და სივასის სამხრეთით მიდიოდა, აღმოსავლეთით კი ერზინჯანამდე ვრცელდებოდა. გოტცე „ზემო ქვეყანას“ ათავსებს თეგარამას ჩრდილოეთით (Goetze, 1940:25f.). ლებრანისთვის (Lebrun, 1976:5) „ზემო ქვეყანა“ მდებარეობდა სივასს, კაისერს, მალათიასა და ერზინჯანს შორის. გარსტანგი და გერნი (Garstang, Gurney, 1959:36) გვთავაზობს პლატოზე ყიზილირმაკის ზედა ნაწილში. ვილჰელმი ფრთხილად მიუთითებს, ზემო ყიზილირმაკის მიმდებარე ტერიტორიაზე (Wilhelm, 2003-2005:7). გერნი (Gurney, 2003:123) თვლის, რომ იგი იგი მოიცავდა მთელ რეგიონს ანტიტაურუსიდან (Aladağlar) ქიცივანამდე და „ქვემო ქვეყანამდე“. სახელი „ზემო ქვეყანა“ ზუსტად შეესაბამებოდა ამ ტერიტორიის ტოპოგრაფიულ მახასიათებლებს. კორნელიუსი თვლის, რომ ხათუსა მიეკუთვნებოდა „ზემო ქვეყანას“ (Cornelius, 1959: 105).

„ზემო ქვეყანა“ ხშირადაა ნახსენები ხეთ მეფეთა ანალებში. მაგალითად, მურსილი II-ის „ვრცელ ანალებში“ (ძვ.წ. XIV ს. I ნახ.), მეშვიდე წლის ჩანაწერში ვკითხულობთ:

§31: „იმ დროს, როდესაც მამაჩემი მითანის ქვეყნად იყო, თიფიელი ფიხუნია გამოჩნდა და ზემო ქვეყანა თავდასხმებისაგან შეაწუხა. შემდეგ იგი ქალაქ ცაცისასკენ გაემურა. ზემო ქვეყანა ხელთ იგდო. ისთითინას მთელი ქვეყანა კი შეინარჩუნა და თავის საბრძანებლოდ ქმნა“ (CTH 61; ღამბაშიძე, 2006:94)

მეცხრე წლის ჩანაწერი:

§39: „...ზემო ქვეყანაში რომელი ფეხოსანი და ცხენოსანი ლაშქარიც] დავტოვე, [ნუვანცამ, დიდმა მელვინეთუხუცესმა] მოიყვანა [ფეხოსანი და ცხენოსანი ლაშქარი] საშველად და გასწია ქალაქ ქანუვარასკენ [ქალაქ აცის მტერთან შესაბრძოლებლად]. და აცის ქვეყნის ფეხოსანი და ცხენოსანი ლაშქარი [ნუვანცას, დიდი მელვინეთუხუცესის წინააღმდეგ საბრძოლველად შეემართა. ხოლო აცის ქვეყნის ფეხოსანი და ცხენოსანი ლაშქარი [ნუვანცამ, დიდმა მელვინეთუხუცესმა] დაამარცხა. ტყვეებისა და მოკლულების რიცხვს [თვლა არ ჰქონდა]“ (CTH 61; ღამბაშიძე, 2006:95).

ამ ნაწყვეტებიდან სახელდება „ზემო ქვეყნის“ სამი ქალაქი: ისთითინა, ცაცისა და ქანუვარა. ასევე ჩანს, რომ ეს რაიონი იყო ქასქების მმართველი თიფიას და აცი-ხაიასას მეფის დაპყრობის ობიექტი. ხათუსილი III აღნიშნავს „აცი-მტრის“ მიერ წარმოებულ დაპყრობებზე: „დიდი ხნის წინ აცი-მტერი მოვიდა, დაიპყრო მთელი ზემო ქვეყანა და სამუხა აქციეს თავის საზღვრად“ (CTH 88, KBo 6.28).

ისტითინას, ქანუვარასა და ცაცისასგან განსხვავებით, ქალაქი სამუხა ტექსტებში ხშირად მოიხსენიება.

სამუხას ადგილმდებარეობა. სამუხა იყო „ზემო ქვეყნის“ მნიშვნელოვანი საკულტო ცენტრი, შესაძლოა ადმინისტრაციული ქალაქიც, დედაქალაქიც. სამუხა მოხსენიებულია ჯერ კიდევ კაპადოკიურ ლურსმულ ფირფიტებში (ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისი), რომელთა მიხედვით, სამუხაში ფუნქციონირებდა სასახლე და არსებობდა ასურელთა სავაჭრო ფაქტორია „ვაბრთუმი“. ხეთურ ხანაში ხურიტების მძლავრ გავლენას განიცდიდა. სამუხაში თაყვანს სცემდნენ ხურიტულ ღვთაებას – ხეფათს და მის მეუღლეს – თემუფს, ისევე, როგორც იმთარს,

რომლის ტადარი განთავისუფლებული იყო ხეთების სახელმწიფო ვალდებულებათა შესრულებისგან (გიორგაძე, 1985:40).

სამუხას ადგილმდებარეობასთან დაკავშირებით მეცნიერთა აზრი ორადაა გაყოფილი, ერთნი მას ათავსებენ ევფრატის ზემო წელზე, მეორენი კი მდ. ყიზილირმაკზე (ხეთ. მარასანთია).

სედათ ალფი (1956) სამუხას ათავსებს მდ. ყარა-სუზე, და ფერტეკს (Pertek) აიგივებს ფითიარეგასთან. კოსაი (1972) სამუხას აკავშირებს თანამედროვე არაფქირთან (Arapkir) მდ. ყარა-სუზე. ამ აზრს იზიარებს ლებრუნცი (1976). ისინი არ ითვალისწინებენ იმას, რომ ყარა-სუ არ არის ხელსაყრელი ნაოსნობისთვის (Gurney, 2003:124). ლაროში კოსაის აზრს ეწინააღმდეგება, თუმცა ალტერნატივას არ ასახელებს (Laroche, 1985:91f). ფორლანინი ყიზილირმაკზე ათავსებს სამუხას და ფითიარეგას (Forlanini, 1979:181). გარსტანგ და გერნი (Garstang, Gurney, 1959:36) და დე მარტინოც (de Martino, 2009-2011:1f.) მხარს უჭერენ სამუხას მდებარეობას ყიზილირმაკზე (Godawa-Chrzanowska, 2020:72-73)

სამუხა რომ ნამდვილად „ზემო ქვეყანაში“ მდებარეობდა დასტურდება ხათუსილი III-ის (ძვ.წ.1267-1237წ.წ.) ავტობიოგრაფიიდან (CTH 81; Garstang, Gurney, 1959:32).

ავტობიოგრაფიაში ხათუსილი წერს, რომ მისმა ძმამ მუვათალიმ მეშედთა მეთაურად დანიშნა და ზემო ქვეყანა სამართავად გადასცა, რომელსაც მანამდე ციდას ვაჟი არმა–დათა მართავდა. არმა–დათას, როგორც ჩანს, არ ჰქონდა ხათუსილისადმი კეთილი განწყობა, ხათუსილი წერს: „...*(არმა–დათამ) თავის ცოლთან და შვილთან ერთად მე ჯადოთი შეკვრა დამიპირეს. სამუხა, ქალღმერთის ქალაქი, მან ჯადოთი გაავსო...“*; „...*მას ჩემი ღვთაების ქალაქი, სამუხა, ჯადოთი ჰქონდა გავსებული. ქალღმერთმა, ჩემმა ქალბატონმა იგი მე დამიქვემდებარა და ჩემმა ძმამ ის თავის ცოლთან და შვილებთან ერთად სახლიანად გადმომცა*“. მუვათალის გარდაცვალების შემდეგ მისი ვაჟიშვილი ურხი–თეშუფი ადის ტახტზე, რომელიც უპირისპირდება ბიძას და მას ყველა ქვეშევრდომს ართმევს, ასევე წაართვა სამუხაც და ერთ დროს გაუკაცრიელებული ქვეყნებიც, რომლებიც ხათუსილის დაუსახლებია: „...*სამუხაც წამართვა*“ – წერს ხათუსილი (CTH 81; გიორგაძე (რედ.), 1990:205–206). ხათუსილი იწყებს ბრძოლას ძმიშვილის წინააღმდეგ და შეუთვლის მას: „*მოდი! ჩვენ სამუხას იშთარი და ნერიქის ამინდის ღვთაება განგვსჯიან სასამართლოზე...*“; „...*მე მას შევუთვალე: „მოდი!“* – მან გადალახა მარასანთია და ზემო ქვეყანაში მოვიდა. მასთან იყო სიფაცითი, მე არმა–დათასი. ურხი–თეშუფმა მას დაავალა ზემო ქვეყნის ქვეითთა შეკრება“ (CTH 81; გიორგაძე (რედ.), 1990:207). პარალელურ ტექსტში ჩვენ ვკითხულობთ: „*მაგრამ როცა მან (ურხი–თეშუფმა) ეს გაიგო, გაიქცა მარასანთიდან და წავიდა ქალაქ სამუხაში*“. ამ დაპირისპირებაში ხათუსილი გამოდის გამარჯვებული, რასაც ღვთაება იშთარს მიაწერს და ამბობს: „...*მე ბევრჯერ დავინახე იშთარის ღვთაებრივი სამართლიანობა. მაშინ, როდესაც სხვა დროს იგი არასოდეს ტოვებდა ურხი–თეშუფს, ახლა იგი, როგორც ღორი საღორეში, სამუხაში გამოამწყვდია;*“; „...*ურხი–თეშუფთან სამუხაში გავემართე, უკან დავბრუნდი და იგი როგორც ტყვე ჩამოვიყვანე*“ (CTH 81; გიორგაძე (რედ.), 1990:207).

სამუხას ადგილმდებარეობასთან დაკავშირებით ყურადღება უნდა მივაქციოთ ძველ ასურულ წერილობით წყაროს (TC I 10), რომელიც შემდეგნაირად იკითხება (Barjamovic, 2011: 145f.): „... *იმ დღეს, როცა შენ წავიკითხეს ჩემი წერილი, თუ შესაძლებელია, დაუყოვნებლივ წადი სამუხაში და ქუსარაში. დაწერე წერილი [...]* და უბრძანე გააგ ზავნონ ის შენზე წინ. მაგრამ თუ ეს შესაძლებელი არაა, არ წახვიდე სამუხასა და ქუსარაში. დაწერე წერილი სამჯერ და უბრძანე გააგ ზავნონ ის თილურაში და შენც გაყევი. და [...] მონა–ქალი და უბრძანე გააგ ზავნონ ხურამაზე. შენ კი [...] და თქვი: მე წამოვალ მოგვიანებით!“ (Garstang, Gurney, 1959:36). ამ

წერილის მნიშვნელობა გაუგებარია, მაგრამ ის მაინცაა ნათელი, რომ ადრესატს, რომელიც სავარაუდოდ ქანეს-ქიულთეფეში იყო, სთხოვენ გაემგზავროს ქუსარაში და სამუხაში.

სამუხას ადგილმდებარეობის ძიებისას ჩვენ უნდა გავითვალისწინოთ ასევე წერილობითი წყაროს შემდეგი საყურადღებო ფრაგმენტი (CTH 188: KUB 31.79), სადაც მოხსენიებულია ფითიარია, არცია და სამუხა და საუბარია ნავებით/გემებით პროდუქტების გადაზიდვაზე:

(4-6) [...] გემებს მოჰქონდათ საკვების მარაგი ფითიარიიდან [...] სამუხაში და პირველ მოგზაურობაში [მათ გემებში მოათავსეს] შემდეგი: [400 (?) მთელი პური] utili (?) მუშებისათვის, 600 პური ქასქების მუშებისათვის, 16 parišu (=საზომი (?)) ფქვილი [...] საჭმელი, [...].

(7-8) და რადგანაც იქ იყო წყლის ნაკლებობა, მათ ჩადეს [...] გემზე, და შეაცურეს წყალში. (9-12) [და ფითიარიას გემები] მათ კვლავ დატვირთეს (შემდეგით): [...], 120 parišu ქერი. აქ ორივე მოგზაურობაში ერთად იყო 130 parišu სპელტა, [120 (?)parišu] ქერი (და) 1050 პური მუშებისათვის.

(13-14) პირველად ისინი ტვირთავენ პატარა ნავს არციადან, [და] ისინი ათავსებენ (შემდეგს): 50 parišu ქერი, 600 პური [...] მუშებისათვის.

(15-18) [ხოლო] დიდ გემზე კი (შემდეგს): რაც გემებმა უკვე (?) მოიტანეს სამუხაში – 1650 [მუშებისათვის], მათ შორის 400 utili პური მუშებისათვის, 130 parišu სპელტა და 170 parišu ქერი, [...], [...] 300 parišu სპელტა (და) ქერი.

(19-20) ფითიარიას გემები კვლავ დატვირთავენ, [მაგრამ] ისინი გადატვირთავენ მათ იქ“ (Garstang, Gurney, 1959:33-34; del Monte, Tischler 1978: 319).

ამ ტექსტიდან ვგებულობთ, რომ სამუხასათვის საკვების მარაგი დატვირთული იყო ფითიარიიდან, მაგრამ რადგან წყალი იყო დაბალი, მისი მნიშვნელოვანი ნაწილი დატვირთეს მეორე გემზე და საკვები ორ ნაწილად მივიდა დანიშნულების ადგილამდე. ამასობაში სხვა ტვირთი მოიტანეს პატარა გემით არციადან სამუხაში. ორივე ტვირთი გადაიტანეს დიდ გემზე. ამ ნაწილის ფრაგმენტულობის გამო გაურკვეველია, რომელი პორტისთვის იყო განკუთვნილი.

ფითიარიას ადგილმდებარეობა. ფითიარიას ადგილმდებარეობასთან დაკავშირებით მკვლევართა შორის არ არსებობს ერთგვაროვანი აზრი: ფორერი ათავსებს ფითიარიას ისუვადან მდ. ევფრატის ზემოთა წელში (Forrer, 1931). გარსტანგ-გერნისა (Garstang, Gurney, 1959:36) და გოტცესგან (Goetze, 1960:47) განსხვავებით ჰოვინქ თენ ქათეს (Houwink Ten Cate, 1970:62) მიაჩნია, რომ ფითიარია და სამუხა მდებარეობდა ევფრატზე, ან მურად სუზე, ვიდრე მდ. ჰალისზე (მდრ. Alp, 1956:77; Güterbock, 1961:96). ფორლანინი ათავსებს სივასის აღმოსავლეთით (Forlanini, 2012:278), თერქეკოში ზარასთან.

ფითიარიას ადგილმდებარეობის განსაზღვრისათვის სანაოსნოდ ვარგისი მდინარეებია გასათვალისწინებელი. გემების მიმოსვლისათვის ვარგისი მდინარის ამოსაცნობად, ხელთ გვაქვს ძალიან მცირე არჩევანი. ადრე არსებული ინფორმაციებით მდინარე ევფრატის ადგილმდებარეობა საკამათოა იმასთან დაკავშირებით თუ სად მიედინებოდა იგი, სოიუთლუს ქვემოთ თუ მალატიის დაბლობზე. ამას გარდა საინტერესოა, რომ ჩრდილოეთ კემახას მიდამოებიდან ევფრატი მოედინება კლდოვან კედლებს შორის სწრაფი დინებით, სადაც მცირე ზომის გემი დიდი ხანი ვერ გაძლებს. ევფრატის სხვა ადგილი, სადაც დინება მოსახერხებელია ნაოსნობისათვის, შეიძლება ვნახოთ კემახას ზემოთ, სადაც მდინარე კვეთს ერზინჯანის დაბლობს. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მდინარის სამი ქალაქი

ფითიარია, არცია და სამუხა მდებარეობდა ამ დაბლობზე, მაგრამ ჩანს, ევფრატის არც ერთი სანაოსნო ადგილი არ იყო სამუხასათვის მოსახერხებელი. ამ რაიონში კიდევ არის ერთი მდინარე, რომელიც შეიძლება ოდესმე გამოეყენებინათ სანაოსნოდ, ესაა ჰალისი, ხეთების მარასანთია (ყიზილირმაკი). სივასის ზემოთ მიედინება ღია დაბლობზე, და თუმცა ის არაა ფართო მდინარე შეიძლება გამოეყენებინათ პატარა ნავებს, რომელთანაც ჩვენი ტექსტია დაკავშირებული. „ზემო ქვეყანას“, რომლის ადმინისტრაციული დედაქალაქიც სავარაუდოდ იყო სამუხა, გარს ერტყმის ჰალისის ზემო წყლების ტერიტორია. არსებული წყაროების საფუძველზე შეგვიძლია დაახლოებით მაინც განვსაზღვროთ ფითიარიას ადგილმდებარეობა. ვფიქრობ, ფითიარია და მასთან ერთად არცია და სამუხაც მდებარეობდა სავარაუდოდ სწორედ მდ. ჰალისზე (სივასის დაბლობის ჩრდილო-აღმოსავლეთით). ამ სამი გეოგრაფიული პუნქტის რიგითობის დასადგენად საინტერესოა ღმერთების ჩამონათვალის „ანთახშუმის დღესასწაულის ტექსტის ფრაგმენტიდან“ (CTH 625: KBo 4 13: i 36'-38'), სადაც ისინი ასეთი თანმიმდევრობითაა: ფითიარია (Pittijariga), არცია (Arzija), ჰაშიქაშნავანდა (Hašikkašnawanda), სამუხა (Samuha).

დასკვნა. მაშასადამე, ფითიარია უნდა მოვთავსოთ, მდ. ჰალისის ზედა წერტილში, შემდეგ შედარებით ქვემოთ სამუხა, ხოლო არცია კი სავარაუდოდ მოსათავსებელია სამუხასა და ფითიარიას შორის, ანუ ესაა დღევანდელი მდ. ყიზილირმაკის ის ნაწილი, რომელიც მოთავსებულია სივასსა და ზარას შორის. ასე, რომ ფითიარიაც, ისევე როგორც სამუხა ზემო ქვეყნის მნიშვნელოვანი საპორტო ქალაქი უნდა ყოფილიყო, ანუ უკავშირდება ხეთების ჩრდილო-აღმოსავლეთ, ქასქების მხარეს, რაც საყურადღებოა ჩვენი უძველესი ისტორიის შესასწავლად. ბუნებრივია ხეთების ინტერესს წარმოადგენდა, რომ პოლიტიკურად და ეკონომიკურად ძლიერი ყოფილიყო და აქედან გამომდინარე სასაზღვრო რაიონების, სავაჭრო გზების, საპორტო ქალაქების გაკონტროლება მათთვის მნიშვნელოვანი იქნებოდა და შესაბამისად ფითიარიაც მათ ინტერესში მოექცეოდა.

ბიბლიოგრაფია

- giorgadze, gr., (2002). udzvelesi aghmosavluri etnosebi da kartvelta ts'armomavloba. tbilisi. (გიორგაძე გრ., (2002). უძველესი აღმოსავლური ეთნოსები და ქართველთა წარმომავლობა. თბილისი).
- giorgadze, gr., (red.), (1990). dzveli aghmosavletis khalkhta ist'oriis krest'omatia. gamomtsemloba „metsniereba“, tbilisi. (გიორგაძე, გრ., (რედ.), (1990). ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია. გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი).
- giorgadze, gr., (1959) khetebis samepos aghmosavleti p'eriperiis zogierti p'unkt'is lok'alizebisatvis. tbilisi. sakartvelos metsnierebata ak'ademiis moambe. t'. XXIII. #3. (გიორგაძე, გრ., (1959) ხეთების სამეფოს აღმოსავლეთი პერიფერიის ზოგიერთი პუნქტის ლოკალიზებისათვის. თბილისი. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. ტ. XXIII. #3).
- kavtaradze, g., (2009). anat'olia - k'avk'asiis mijnis dzveli ist'oriis zogierti sak'itkhi. tbilisi. (ქავთარაძე, გ., (2009). ანატოლია - კავკასიის მიჯნის ძველი ისტორიის ზოგიერთი საკითხი. თბილისი).
- ghambashidze, m., (2006). kheturi analist'ik'a (samepo dghiurebi). nats'ili I. tbilisi. (ღამბაშიძე, მ., (2006). ხეთური ანალისტიკა (სამეფო დღიურები). ნაწილი I. თბილისი).
- Гиоргадзе, Г.Г., (1956). Из истории племен проживавших к северу и северу-востоку от хеттского государства (Кашки). – Автореферат диссертации. Тбилиси.
- Гиоргадзе, Г.Г., (1961). К вопросу о локализации и языковой структуре каскских этнических и географических названий. – В кн.: Переднеазиатский сборник. Вопросы хеттологии и хурритологии. Москва.
- Гиоргадзе, Г.Г., (1964). Борьба Хеттов за северную Сирию в период Древнего Царства. ВДИ №1, стр. 3-22.
- Гиоргадзе, Г.Г., (1984). Хеттское Царство. Источниковедение истории Древнего Востока, Москва, стр. 153-155.
- Alp, S., (1956). Die Lage von Šamuha, Anatolia (Anadolu) I. 77-80.
- Barjamovic, G., (2011). A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period. Copenhagen.
- Beckman, G., (1996). Hittite diplomatic texts. Atlanta.
- Briyze, T.R., (2005). The kingdom of the Hittites. New Edition, Oxford.
- Burney, Ch., (2004). Historical Dictionary of the Hittites. Historical Dictionaries of Ancient Civilizations and Historical Eras, No 14, Lanham, Maryland-Toronto, Oxford.
- Cornelius, F., (1955). Hethitische Reisewege, RHA 13/57, 49-62.
- Cornelius, F., (1958a). Geographie des Hethiterreiches. Orientalia, vol. 27, #3, Roma.
- Cornelius, F., (1958b). Zur hethitischen Geographie: die Nachbarn des Hethiterreiches. RHA 16/62: 1-17.
- Cornelius, F., (1959). Der Text des Hattusilis III, geographisch erläutert, RHA 65, 104-116.
- Cornelius, F., (1967). Neue Arbeiten zur hethitischen Geographie. Anatolica 1, 62-77.
- Cornelius, F., (1973). Die Geschichte der Hethiter. Darmstadt.
- de Martino, S., (2012). Malatya and Išuwa in Hittite Texts: New Elements of Discussion, Origini 34, 375-384.

- del Monte, del G., Tischler, J., (1978). a) Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte. *Répertoire géographique 6* (heth.), Wiesbaden.
- Forlanini, M., (1979). *Appunti di geografia etea*, Fs Meriggi, 165-186.
- Forlanini, M., (1985). *Remarques géographiques sur les textes cappadociens*. *Hethitica 6*, 45-67.
- Forlanini, M., (2000). *L'orizzonte geografico del testi hittiti e le „liste die evocazione”*, *CRRAI 44/2*, 9-20.
- Forlanini, M., (2007). *Geographica Diachronica*, Fs Košak (= DBH 25), 262-270.
- Forlanini, M., (2008). *The Historical Geography of Anatolia and the Transition from the Karum-Period to the Early Hittite Empire*. In *Anatolia and the Jazira During the Old Assyrian Period*, edited by J. G. Dercksen. Leiden: *Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten*.
- Forlanini, M., (2012). *Geographica Diachronica 2: dall'alto Eufrate all'alto Tigri*, Fs Fales, 273-292.
- Forlanini, M., Marazzi, M., (1986). *Anatolia. Atlante Storico del Vicino Oriente Antico 4.3*, Roma. *hittita. Orientalia 79/2*, 152-163.
- Forrer, E., (1931). *Hajasa-Azzi*. *Caucasica 9*, 1-24.
- Garstang, J., (1943). *Hittite Military Roads in Asia Mino*. *American Journal of Archaeology 47*, 35-62.
- Garstandg, J., Gurney, O. R., (1959). *The Geogrophy of the Hittite Empire*. London.
- Godawa-Chrzanowska, A., (2020). *Nachbarn des Oberen Landes (Politische Geographie der Grenzregionen des Reiches Ḫatti)*. *Warschau-Mainz*.
- Goetze, A., (1940). *Kizzuwatna and the problem of Hittite geography*. New Haven.
- Goetze, A., (1960). *Rezension zu J. Garstang, O. R. Gurney, Geography of the Hittite Empire*, *JCS 14/1*, 43-48.
- Gurney, O.R., (1980). *Die Hethite*. Dresden.
- Gurney, O.R., (1992). *Hittite Geography: thirty years on*. *Festschrift für S. Alp*. Ankara.
- Gurney, O.R., (2003). *The Upper Land, mātum elītum*. (*Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr. on the Occasion of His 65th Birthday*-Ed. By G. Beckman, R.Beal, G. McMahon), Indiana, 119-127.
- Güterbock, H.G., (1952). *Neue Texte zur Geschichte Šuppiluliumas*. *IF 60*, 199-211.
- Güterbock, H.G., (1961). *The North-Central Area of Hittite Anatolia*. *Journal of Near Eastern Studies Vol. 20, No. 2*, pp. 85-97.
- Güterbock , H.G., Kendall, T., (1995). *A Hittite Silver First-Shaped Vessel*. In: *The Ages og Hommer*, ed. J. B. Carter and S. P. Morris, Austin.
- Haas, V., (1977). *Zalpa, die Stadt am Swarzen Meer und das althethitische Königtum*. *MDOG 109*, 15-26.
- Houwink Ten Cate, P. H. J., (1970). *The records of The early Hittite empire (c. 1450-1380 B.C.)*. *Istanbul-Leiden*.
- Klengel, H., (1999). *Geschichte des Hethitischen Reiches*. Leiden.
- Korošec, V., (1931). *Hethitische Staatsverträge. Ein Beitrag zu ihrer juristischen Wertung*, Leipzig.
- Laroche, E., (1971). *Catalogue des textes Hittites*. Paris.
- Lebrun, R., (1976). *Samuha. Foyer religieux de l'empire hittite (= PIOL 11)*, Louvain-la-Neuve.
- Mcmahan, G., (1989). *The Histry of the Hittites*. *Biblical Archaeologist*, Junel Sep, 64.
- Otten, H., (1958). *Keilschrifttexte*. *MDOG 91*, 73-84.
- Ramsay, W., (1980). *The Historical Geography of Azia Minor*. London.
- Schuler, E. von, (1964). *Staatsverträge und Dokumente hethitischen Rechts. Neuere Hethiterforschung*, 34-53.

Sommer, F., (1947). Hethiter und Hethitisch. Stuttgart.

Ünal, A., (1974). Hattusili III. bis zu seiner Thronbesreigerung. Bd. I, II. Heidelberg. 224-225.

Ünal, A., (1999). The Hittites and Anatolian Civilizations. Ankara.

Weidner, E., (1923). Politische Dokumente aus Kleinasien. Die Staatsverträge in akkadischer Sprache aus dem Archiv von Boghazköi, Boghazköi- Studien H.8,9, Leipzig.

Wilhelm, G., (2003-2005). Pittejarig(a), RIA X, 587.